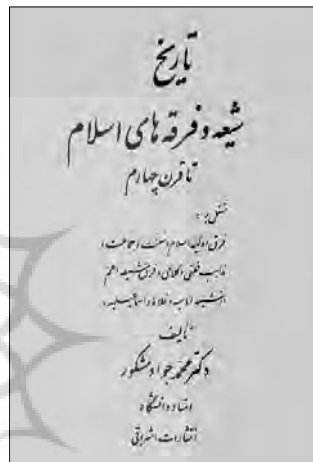

نقد و نظری در باب کتاب

تاریخ شیعه و دیگر فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم

○ علی اکبر عباسی

○ تاریخ شیعه و دیگر فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم
○ تألیف: دکتر محمد جواد مشکور
○ ناشر: اشراقی، تهران، ۱۳۷۹، چاپ ششم، ۳۲۴ ص، ۱۹۵۰۰ ریال،
شابک: ۹۶۴-۵۹۶۶-۴۸-۵

معرفی مؤلف:

کتاب تاریخ شیعه و دیگر فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم اثر مرحوم دکتر محمد جواد مشکور است. مؤلف از اساتید برجسته دانشگاه بوده و در زمینه ملل و نحل، تاریخ ایران باستان و متون ادبی تالیفاتی دارد. همچنین وی در زمینه شناخت فرقه‌های اسلامی کتاب‌هایی را تألیف، تصحیح و ترجمه نموده است. از جمله آثار تألیفی وی در این زمینه سیر کلام در فرق اسلام، امور عامه یا مقدمات فلسفه و کلام در اسلام، خلاصه ادیان در تاریخ دین‌های بزرگ و فرهنگ فرق اسلامی است. این نویسنده در همین زمینه کتاب المقالات و الفرق اشعری را نیز تصحیح نموده است. ترجمه‌های مشکور در حوزه ملل و نحل شامل ترجمه الفرق بین الفرق عبدالقادر بن طاهر بغدادی و فرق الشیعه نوبختی است که هر دو از آثار و منابع ارزشمند قرون نخستین اسلامی است.

مؤلف در زمینه ایران باستان، سلسله اشکانیان و ساسانیان و حتی درباره سلاجقه روم نیز آثاری تألیف نموده است.

علاوه بر اینها، این پژوهشگر برجسته، کتابی با نام تاریخ ایران باستان به روایت ابن العبری را به همراه یوسف بنیان از دو متن سریانی و عربی به فارسی برگردانده است.

مؤلف در زمینه تصحیح متون ادبی نیز آثار ارزشمندی از خود به جا گذاشته که از جمله آنها می‌توان به تصحیح منطق الطیر عطار و گلستان سعدی اشاره نمود. در زمینه تاریخ محلی، وی کتاب تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم را به رشته تحریر درآورده و در حوزه پژوهش‌های قرآنی باید از کتاب روح القرآن او یاد نمود. همچنین این نویسنده مقدمه‌ای پربار بر کتاب تاریخ طبرستان، رویان و مازندران

اثر ظهیرالدین مرعشی که به کوشش محمدحسین تسییحی چاپ شده، نگاشته است.

معرفی کتاب:

این اثر در واقع مقدمه‌ای است مفصل که مؤلف محترم بر ترجمه فرق الشیعه نوبختی نوشته و پس از مدتی برای سهولت استفاده دانشجویان و محققین به صورت مستقل نیز چاپ شده است. مؤلف در مورد انگیزه خود از تألیف این اثر می‌نویسد: «... غالب اطلاعاتی را که یک منتبع و طالب حقیقت تاریخ تحولات شیعه و فرقه‌های اسلام در قرون اولیه هجری احتیاج دارد، به طور فشرده و جامع با روشی تحقیقی و منصفانه به رشته تحریر درآورد.»^۱

مؤلف پژوهش خویش را با استفاده از منابع مهم تاریخی و کلامی فرق و مذاهب مختلف به نگارش درآورده و علاوه بر استفاده از منابع متقدم و متأخر مسلمین، از منابع و پژوهش‌های مستشرقین نیز سود جسته است. وی از نسخ خطی نیز بهره برده و در یک مورد یک نسخه خطی را به طور کامل در کتاب خویش ذکر نموده است.^۲

با توجه به این که در ابتدا این کتاب به منظور مقدمه‌ای بر فرق الشیعه نوشته شده، در جای جای آن به متن فرق الشیعه نوبختی اشاره شده است.

در ابتدای کتاب حوادثی از تاریخ صدر اسلام که به نوعی در شکل‌گیری فرق نقش داشته‌اند، بررسی شده است. تکیه این بحث‌ها بر روند شکل‌گیری تشیع است. شروع بحث در ارتباط با اختلاف دو طایفه قریشی بنی عبد مناف (بنی‌هاشم) و بنی عبدشمس (بنی‌امیه) و پایان این قسمت در مورد شهادت

حسین بن علی (ع) و واقعه کربلاست. پس از آن مولف فرقه‌هایی را که براساس مقتضیات زمان و شکل‌گیری احزاب و دسته‌های سیاسی پدید آمدند، به صورت مختصر توضیح می‌دهد. همچنین نویسنده اختلاف آراء گروه‌های مختلف درباره موضوع امامت را توضیح داده و آنها را به دو دسته تقسیم می‌نماید:

۱. کسانی که در مورد انتخاب امام قائل به اختیار برای امت هستند.

۲. کسانی که معتقد به نص پیامبر (ص) بر خلافت علی (ع) هستند.

طرفداران نص نیز خود به دو گروه قائلین به نص جلی و قائلین به نص خفی تقسیم می‌شوند.

پس از آن بحث امامت فاضل و مفضول مطرح شده و نظریات امامیه و زیدیه در این باره بیان گردیده است. بخش پایانی این مبحث نیز در مورد نسب امام و بیان آراء گوناگون در این ارتباط است.

قسمت بعدی، شرایط امام از نظر شیعه امامیه و دلایل امامت علی (ع) است. نویسنده پس از پایان این بحث به توضیح وقایع پس از شهادت امام حسین (ع) پرداخته، در مورد خلافت عبدالله بن زبیر، قیام توابین، قیام مختار و فرق کیسانیه، زیدیه و معتزله توضیحاتی ارائه نموده است.

مؤلف در ادامه، بحثی مستقل با عنوان علم کلام در اسلام را مطرح می‌کند که در آن به چگونگی پیدایش این علم می‌پردازد و از مباحث کلامی معتزله، اشاعره و شیعه سخن می‌گوید.

بحث بعدی کتاب در مورد شیعیان عباسی، چگونگی آغاز دعوت به نام عباسیان، اقدامات ابومسلم خراسانی و فرق شیعیان عباسی است. سپس در بخشی تحت عنوان شیعیان علوی، شیعیان امامیه پس از امام جعفر صادق (ع) و تقسیمات فرقه‌ای در دوران امام موسی کاظم (ع) و بقیه ائمه اطهار تا زمان امام دوازدهم (ع) بررسی شده‌اند.

نویسنده پس از آن به مبانی شریعت اسلام که برگرفته از قرآن، سنت، اجماع و عقل است اشاره نموده و در مورد فقه، اجتهاد، اهل حدیث، اهل رای، مذاهب چهارگانه اهل سنت و چهار ائمه معروف آنها و همچنین مذاهب منسوخه اهل سنت و فقه جعفری توضیحاتی ارائه داده است. نویسنده پس از آن اعتقادات خاص شیعه امامیه از جمله امامت، ولایت، عصمت، تقیه، بداء، متعه و رجعت را توضیح می‌دهد و سپس عقاید کلامی شیعه را به نقل از کتاب صراط النجاة مجلسی نسبتاً مفصل توضیح می‌دهد.

بخش بعدی کتاب در مورد حضرت مهدی (عج) است. نویسنده در این قسمت ابتدا به عقاید ادیان مختلف در مورد منجی اشاره نموده و سپس به ذکر عقاید گروه‌ها و فرقه‌های اسلامی در این باره می‌پردازد. در پایان این قسمت نیز بحث نسبتاً مفصلی به اعتقاد شیعیان درباره مهدی (عج) اختصاص یافته است. نویسنده در بحثی با عنوان قائم آل محمد (عج) به بیان روایاتی که در صحاح معتبر اهل سنت و کتب روایی شیعه در مورد مهدی (عج) آمده، پرداخته است. بحث بعدی مؤلف در ارتباط با علائم ظهور آن حضرت، ویژگی‌های یاران، خصوصیات ظاهری آن امام، نواب اربعه و... است.

ادامه بحث درباره شرح زندگانی افرادی است که مدعی بابیت و سفارت حضرت مهدی (عج) شده‌اند که از جمله آنان حسین بن منصور حلاج، ابن ابی العزاقه، ابومحمد شریفی، محمدبن نصیر نمیری، احمدبن هلال عبرتایی کرخی و ابوطاهر محمدبن علی بن بلال هستند. همچنین مؤلف توضیحاتی مختصر در مورد ۴۱ فرقه شیعه ارائه نموده است.

بخش بعدی کتاب درباره غلاة است که به معرفی آنان، بیان روایاتی در نكوهش آنان از پیامبر (ص) و ائمه (ع) و همچنین نكوهش آنها در آیات قرآن اختصاص دارد. نویسنده مدعی شده است که غلاة سوره‌ای بر قرآن افزوده‌اند و این سوره جعلی در مورد ولایت علی (ع) و ائمه بوده است.^۲

اعتقادات غلاة و صد و سی و یک شاخه از این فرقه از دیگر مباحث این قسمت است.

بخش پایانی کتاب در مورد فرقه اسماعیلیه است. در این قسمت توضیحاتی

در مورد منابع اسماعیلیان و اشخاصی چون اسماعیل بن جعفر، ابوالخطاب، محمدبن اسماعیل، میمون القداح و پسرش عبدالله دندان ارائه شده است. نویسنده سپس به بیان عقاید اسماعیلیه، امامان مستور، مستودع و مستقر می‌پردازد. وی در ادامه از تأسیس دولت فاطمی سخن به میان آورده و در انتساب آنان به رسول خدا (ص) براساس نظر محققین تردید کرده است. مؤلف پس از بیان شجره نسب خلفای فاطمی مصر، به توضیح درباره قرامطه و وضع اجتماعی آنان پرداخته و اعتقادات ایشان و دولتی را که در بحرین تشکیل دادند مورد بررسی قرار داده است. همچنین او به چگونگی روابط بین قرامطیان و فاطمیان پرداخته و تقسیمات فاطمیان به دو گروه نزاریه و مستعلویه را ذکر می‌نماید.

حسن صباح و دعوت جدید او، القاب اسماعیلیان و عقاید کلامی آنها و بیان ۲۸ فرقه این مذهب بحث‌های پایانی کتاب را تشکیل می‌دهد. نویسنده فهرست کتاب‌های علم فرق، کلام و رجال در اسلام را ضمیمه پژوهش خویش نموده است. در پایان نیز فهرس کتاب را که شامل فهرست آیات، احادیث، اشعار، فرق و طوایف و کتب می‌باشد، آورده است.

ارزیابی کتاب:

از جمله امتیازات کتاب، فشرده‌گی و جامعیت آن است. با وجود اینکه متن اصلی کتاب بدون فهرس، ۲۳۴ صفحه بیشتر نیست، در مورد همه فرق کلامی و فقهی مسلمین و ویژگی‌های خاص آنها، شاخه‌های فرعی‌شان، به ویژه در مورد فرقه‌های شیعی و اعتقادات و چگونگی پیدایش آن فرق توضیحات جامع و نسبتاً مفصلی ارائه نموده است. در کمتر کتابی به همه انواع گروه‌ها و فرق مانند کیسانیه، غلاة، اسماعیلیه، اثنا عشریه و... مثل این کتاب اشاره شده است. امتیاز دیگر این پژوهش این است که مطالب آن با نثری ساده، روان و قابل فهم نوشته شده است. اما نارسی‌ها و کاستی‌هایی در این کتاب مشاهده می‌شود که به مهم‌ترین آنها اشاره‌ای می‌شود.

نویسنده در شرح حوادث دوره خلفای راشدین از مالک بن حارث نخعی، معروف به «مالک‌اشتر» با نام مالک بن اشتر یاد نموده است. در حالی که اشتر لقب مالک و نام پدرش حارث بوده است.^۳

دکتر مشکور در شرح حوادث دوران خلافت علی (ع) می‌نویسد: «... سپس عده‌ای از مهاجر و انصار به وی [معاویه] پیوستند و با معاویه در متهم ساختن علی به قتل عثمان همداستان گشتند، این فرقه را عثمانیه خواندند.»^۴ در حالی که عثمانیه و عثمانیان که در دوران خلافت امام علی (ع) در شام و تا حدودی بصره، مصر و حتی یمن طرفدارانی داشتند، از مهاجر و انصار نبودند. مهاجرین به کسانی از مکیان گفته می‌شد که قبل از فتح مکه مسلمان شده و به مدینه مهاجرت کرده بودند.

معاویه و یارانش جزء مهاجرین نبودند و بعد از فتح مکه مسلمان شدند. اکثر یاران معاویه یمنی بودند.^۵ این افراد در عهد خلافت راشدین مسلمان شده بودند و حضرت علی (ع) در جواب نامه معاویه که نوشته بود با لشکری از مهاجر و انصار به مقابله با علی خواهد شتافت، چنین نگاشت: «... تو را با هجرت چه کار؟ و کدام مهاجر و انصار، هجرت آن روز به پایان رسید که برادرت اسیر گردید...»^۶ در مورد انصار نیز فقط دو تن از آنان به نام‌های نعمان بن بشیر و مسلمه بن مخلد که سابقه درخشان و دیرینه‌ای در اسلام نداشتند، همراه معاویه و سایرین با امام علی (ع) همراه بودند. آنها از وفادارترین یاران علی (ع) محسوب می‌شدند. معاویه از شدت دوستی و همراهی علی (ع) با انصار ناراحت بود.^۷

دکتر مشکور در ذکر حوادث پس از نهروان می‌نویسد: «معاویه... مالک‌اشتر را که علی (ع) به حکومت مصر گسیل داشته بود، به وسایلی در راه زهر داده بکشت و محمدبن ابی بکر را که علی (ع) پس از مالک وی را به حکومت مصر فرستاده بود، نیز در راه به قتل رسانید.»^۸ در حالی که ابتدا محمدبن ابی بکر به جای قیس بن سعدبن عباد خزر جی از سوی امام علی (ع) حاکم ایالت مصر شد و بعد از او مالک و چون اشتر در راه مصر مسموم شد، به ناچار محمد در امارت مصر

باقی ماند و تلاش امام علی برای کمک گرفتن از کوفیان برای حمایت از محمد به نتیجه‌ای نرسید و او توسط سپاهی که معاویه به فرماندهی عمرو بن عاص به آن سامان فرستاد، به قتل رسید.^{۱۰}

حکومت محمد بر مصر قبل و بعد از انتخاب مالک برای این سمت باعث اشتباه برخی از منابع و پژوهش‌ها در این امر گردیده، ولی با بررسی شواهد و قرائن و دقت در این موضوع، به ویژه بررسی روایات و اخبار ثقیفی کوفی،^{۱۱} ابن ابی‌الحدید^{۱۲} و نامه سی و چهارم نهج‌البلاغه^{۱۳} حقیقت امر روشن می‌شود و بر خلاف نظر ویکوینگر^{۱۴} ابهامی در این زمینه وجود ندارد.

مؤلف می‌نویسد، قاتل علی(ع) (ابن ملجم) را شیعیان سخت کیفر داده، دست و پایش را بریدند و بسوزانیدند.^{۱۵} آنچه در منابع کلامی شیعه آمده این است که حسن بن علی(ع) قاتل را با یک ضربت، براساس وصیت امام علی قصاص کرد^{۱۶} و بعد از کشته شدن او شیعیان جسدش را سوزانیدند.

نویسنده، قیس بن سعد انصاری را سردار سپاه امام حسن(ع) در جنگ با معاویه می‌داند، اما در واقع فرماندهی این سپاه بر عهده عبیدالله بن عباس بود^{۱۷} و قیس معاون او محسوب می‌شد. امام حسن(ع) به عبیدالله توصیه نموده بود که بدون مشورت با قیس اقدامی نکند. نگارنده در شرح حوادث واقعه کربلا و از جمله کسانی از اهل بیت امام حسین(ع) که نجات یافتند، عمر و ام‌کلثوم فرزندان امام حسین(ع) را نام می‌برد^{۱۸}، اما آنچه مشهور است و در منابع نیز آمده است، ام‌کلثوم خواهر حسین بن علی(ع)^{۱۹} و عمر نیز برادر آن حضرت بود که به کربلا نیامده بود.^{۲۰}

نویسنده از صفحه ۳۹ تا ۴۲ در مورد مفهوم لغوی شیعه و مصداق عملی آن در جامعه نظرات و دیدگاه‌های مختلف را بیان نموده و شواهدی در این زمینه ارائه داده است، ولی نظر بزرگان معتزله بغدادی را که شیعیان حقیقی و واقعی را همان معتزله‌ای می‌دانند که به تفصیل علی(ع) بر سایر خلفاء اعتقاد دارند و خلافت خلفای قبل از امام علی را صحیح و بر حق می‌دانند، ذکر نموده است. ابن ابی‌الحدید و بزرگان معتزله بغدادی احادیثی را که درباره فضایل شیعیان در کتب حدیثی آمده، مربوط به همین گروه (معتزله بغدادی) می‌دانند.^{۲۱}

والی مدینه در زمان خلافت یزید بن معاویه نیز به جای ولید بن عتب بن ابی سفیان، به اشتباه عمرو بن سعد ذکر شده است.^{۲۲} مؤلف، سلیمان بن صرد خزاعی را از جمله کسانی می‌داند که در جنگ جمل و صفین در رکاب امام علی(ع) شرکت کرد.^{۲۳} اما سلیمان در نبرد جمل شرکت نداشت و این در حالی بود که امام علی از وی توقع کمک داشت.^{۲۴} اما او در نبرد صفین شرکت نمود و یکی از سرداران بزرگ یمانی معاویه را نیز به قتل رسانید^{۲۵} و امام علی(ع) از عملکردش در صفین راضی بود.^{۲۶}

در این پژوهش آمده است، یحیی بن زبید بن علی بن حسین(ع) در زمان ولید بن عبدالملک قیام کرد و کشته شد.^{۲۷} اما واقعیت این است که حتی پدر یحیی، زبید بن علی مدت‌ها بعد از خلافت ولید بن عبدالملک و به روزگار خلافت هشام بن عبدالملک قیام کرد و کشته شد.^{۲۸} یحیی پسر زبید در زمان خلافت ولید بن زبید بن عبدالملک قیام کرد و توسط نصر بن سيار سرکوب و کشته شد.^{۲۹}

از جمله آثار تألیفی مرحوم دکتر محمد جواد مشکور در زمینه شناخت فرق اسلامی می‌توان از کتب سیر کلام در فرق اسلام، امور عامه یا مقدمات فلسفه و کلام در اسلام، خلاصه ادیان در تاریخ دین‌های بزرگ و فرهنگ فرق اسلامی نام برد

پی‌نوشت‌ها:

۱. مشکور، محمدجواد، تاریخ شیعه و دیگر فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم، تهران، انتشارات اشراقی، چاپ ششم، ۱۳۷۹، ص پیشگفتار.
۲. پیشین، صص ۱۲۴-۱۱۲، نسخه خطی کتابخانه مدرسه عالی سه‌سپهسالار، تاریخ کتابت چهارشنبه ۲۷ ذی‌القعدة سنه ۱۲۲۷ هـ. ق.
۳. پیشین، صص ۵-۱۵۴.
۴. پیشین، ص ۲۳ برای آگاهی از نسب صحیح مالک ر ک: ابن سعد، کاتب واقدی، طبقات الکبری، بیروت، دارصا، بی‌جا، بی‌تا، المجلد السادس، ص ۲۱۳ و نیز ابن حجر عسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، بی‌جا، داراحیاء التراث العربی، ۱۳۲۸ هـ. ق، الجزء الثالث، ص ۴۸۲، ش ۸۳۴۱.
۵. پیشین، صص ۵-۲۴.
۶. نصر بن مزاحم، پیکار صفین، به تصحیح عبدالسلام محمد هارون، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، انتشارات آموزش و انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۰، صص ۵۴۷، صص ۵۸۲ و صص ۵۹۰.
۷. نهج‌البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۷۲، نامه ۶۴، ص ۳۴۹.
۸. نصر بن مزاحم، پیشین، صص ۶۱۶-۶۰۹.
۹. و نیز ابن ابی‌الحدید، جلوه تاریخ در شرح نهج‌البلاغه، ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نثر، ۱۳۷۰، ج ۴، صص ۶۴-۷.
۹. مشکور، محمدجواد، پیشین، ص ۲۸.
۱۰. ثقیفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد، الغارات، مقدمه حواشی و تعلیقات میرجلال‌الدین حسینی ارموی، تهران، انتشارات انجمن ملی، ۱۳۵۶، المجلد الاول، صص ۳۰۱-۲۰۸.
۱۱. ثقیفی کوفی، پیشین، المجلد الاول، صص ۳۰۱-۲۰۸.
۱۲. ابن ابی‌الحدید، پیشین، ج ۳، صص ۲۳۳-۱۸۹.
۱۳. نهج‌البلاغه، پیشین، نامه ۳۴، ص ۳۰۹.
14. L. VICCA VAGLIERI, ASHTAR, Encyclo Paedia of Islam, V.I, P. 704
۱۵. مشکور، محمدجواد، پیشین، ص ۳۰.
۱۶. شیخ مفید، الارشاد، بیروت، منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، الطبعة الثانية، ۱۳۹۹ هـ. ق (۱۹۷۹ م)، ص ۱۸.
۱۷. طبری محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲، ج ۷، صص ۴-۲۷۱۳.
۱۸. مشکور، محمد جواد، پیشین، ص ۳۶.
۱۹. دینوری، ابوحنیفه احمد بن ابی داود، اخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر، قاهره، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۶۰، ص ۲۱۴.
۲۰. زرین کوب، عبدالحسین، بامداد اسلام، تهران، امیرکبیر، چاپ ششم، ۱۳۶۹، ص ۱۳۸.
۲۱. ابن ابی‌الحدید، پیشین، ج ۸، صص ۵-۲۸۴.
۲۲. عمرو بن سعد در متن پژوهش مشکور ص ۵۲ و ولید بن عتب بن ابی‌سفیان در دینوری، پیشین ص ۲۲۷ و در طبری، پیشین، ج ۷، ص ۲۹۰۴.
۲۳. مشکور، محمدجواد، پیشین، ص ۵۴.
۲۴. نصر بن مزاحم، پیشین، ص ۲۰.
۲۵. پیشین، ص ۵۴۸.
۲۶. پیشین، ص ۷۱۹.
۲۷. مشکور، محمدجواد، پیشین، ص ۶۰.
۲۸. دینوری، ابوحنیفه احمد بن ابی‌داود، پیشین، ص ۳۴۴.